

JÄRVAMAA MÕISAD

JÄRVAMAA MÕISAD

ALO SÄRG

Toimetanud Ivika Arumäe ja Piret Ruustal
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Küljendanud Erje Hakman

Fotod:

Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Eesti Rahva Muuseum (ERM), Eesti Ajaloomuuseum (EAM), Muinsuskaitseameti arhiiv (MKAA), Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR), Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Bildarchiv Foto Marburg (MRB), Marina von zur Mühlen Laliberte fotokogu (MvzM), Evert von Taube erakogu (ET), Kalev Kiviste erakogu (KK), Dag von Ungern-Sternbergi kogu (DU), Stackelbergide perekonnaarhiiv (FAS), Bernhard Paul Michael Alexander von Hoyningen-Huene kogu (BH), von Pistohlkorside erakogu (VP), autori erakogu.

Esikaanel: Päinurme mõisa punane salong. ERM

Kaardid: Maa-amet, 2023

© Autor ja kirjastus Argo, 2023

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-29-5

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Janarile

SISUKORD

EESSÕNA	11
JÄRVAMAA MÕISAD JA MÕISNIKUD	13
MÕISATE ÜLEVAATED	17
Ageri (<i>Aggers</i>)	18
Ahula (<i>Affel</i>)	20
Albu (<i>Alp, Alpie</i>)	23
Ambla kirikumõis (<i>Pastorat Ampel</i>)	28
Anna kirikumõis (<i>Pastorat Annen</i>)	32
Aruküla (<i>Arroküll</i>)	34
Eistvere (<i>Eigstfer</i>)	40
Eivere (<i>Eyefer</i>)	46
Ervita (<i>Erwita</i>)	48
Esna (<i>Orrisaar, Orgesall</i>)	51
Hermani (<i>Hermannshof</i>)	57
Huuksi (<i>Hukas</i>)	59
Imavere (<i>Immafer</i>)	62
Jalametsa (<i>Jallametz</i>)	65
Järva-Jaani kirikumõis	67
Järva-Madise kirikumõis	70
Järva-Peetri kirikumõis (<i>Pastorat St. Petri</i>)	72
Kaalepi (<i>Kaulep</i>)	75
Kabala (<i>Cabbal</i>)	78
Kapu (<i>Kappo</i>)	92
Karinu (<i>Kardina</i>)	95
Kirna (<i>Kirna</i>)	99
Kodasema (<i>Koddasem</i>)	105
Koeru kirikumõis (<i>Pastorat St. Marien-Magdalenen</i>)	107
Koigi (<i>Koik</i>)	110
Koigi (<i>Koik</i>)	116
Kolu (<i>Kollo</i>)	120
Koordi (<i>Kirrisaar, Gohrenhof</i>)	123
Korba (<i>Korba</i>)	126
Kukevere (<i>Kuckofer</i>)	127
Kuksema (<i>Jürgensberg</i>)	130

Kurisoo (<i>Kurrisal</i>)	133
Kuusna (<i>Kusna</i>)	135
Käravete (<i>Kerrafer</i>)	137
Kärevere (<i>Kerrefer</i>)	140
Käru (<i>Kerro</i>)	141
Köisi (<i>Keis</i>)	144
Laimetsa (<i>Laimetz</i>)	147
Laupa (<i>Laupa</i>)	148
Lehtmetsa (<i>Lechtmetz</i>)	151
Lokuta (<i>Tecknal</i>)	152
Metstaguse (<i>Metztacken, Paszke</i>)	155
Mäeküla (<i>Mehbeküll</i>)	157
Mäo (<i>Mexhof</i>)	158
Mündi (<i>Müntenhof</i>)	162
Müüsleri (<i>Seinigal</i>)	164
Norra (<i>Kaltenborn</i>)	168
Oisu (<i>Oiso</i>)	170
Ollepa (<i>Ollepäh</i>)	173
Orgmetsa (<i>Orgmetz</i>)	174
Orina (<i>Orgena</i>)	176
Paide kirikumõis (<i>Pastorat Weißenstein</i>)	179
Palu (<i>Pallo, Hermannsberg</i>)	183
Piiumetsa (<i>Piometz</i>)	186
Pikaküla (<i>Pitkaküll</i>)	188
Prandi (<i>Brandten</i>)	190
Preedi (<i>Wredensitz, Sitz</i>)	192
Präama (<i>Bremerfeld, Dykmann</i>)	196
Prümli (<i>Heidemetz</i>)	198
Purdi (<i>Noistfer</i>)	200
Põhjaka (<i>Pochjak</i>)	206
Pähu (<i>Pähho</i>)	207
Päinurme (<i>Assick</i>)	208
Raka (<i>Rakkamois</i>)	214
Ramma (<i>Ramma</i>)	216
Rava (<i>Ravaküll</i>)	218
Roosna (<i>Sonorm</i>)	221
Roosna-Alliku (<i>Kaltenbrunn</i>)	223
Rutikvere (<i>Ruttigfer</i>)	228
Röa (<i>Röal</i>)	233
Sargvere (<i>Sarkfer</i>)	235
Seidla (<i>Seydell</i>)	238
Seliküla (<i>Selliküll</i>)	242
Silmsi (<i>Silms</i>)	244

Särevere (<i>Serrefer</i>)	246
Tammiku (<i>Tammik</i>)	249
Tori (<i>Torgel</i>)	250
Türi kirikumõis (<i>Pastorat Turgel</i>)	253
Türi-Alliku (<i>Allenküll</i>)	256
Udeva (<i>Uddewa</i>)	260
Vaali (<i>Wahlhof</i>)	262
Vahu (<i>Wöhbo</i>)	264
Vao (<i>Waoküll</i>)	265
Varmassaare (<i>Warmesaar</i>)	268
Viisu (<i>Wieso</i>)	269
Vodja (<i>Wodja, Fodial</i>)	272
Väike-Kareda (<i>Essenberg</i>)	276
Väinjärve (<i>Weinjerwen</i>)	278
Väätsa (<i>Waetz, Tarrapae</i>)	282
Öötla (<i>Oethel</i>)	286
JÄRVAMAA MÕISATE AJALOOLINE JAOTUS	289
ALLIKAD.....	293
ISIKUNIMEDE REGISTER.....	295

EESSÕNA

Eestis on iga maakond omaette huvitav. Nii külalist kui ka kohalikku võluvad uhked härrastemajad ja põlised pargid ning nendega seotud mõjukad ja huvitava elusaatusega isikud. Igaüks leiab midagi ka Järvamaalt. Siin on suurejoonelisi losse, nagu Väinjärve või Kolu, tõelisi aadlipaleesid, nagu Roosna-Alliku, Purdi või Aruküla, imposantseid varemeid, nagu Mäo, aga ka kaunis tulpidest tulvil park Kirnas, rääkimata veidike salapärastest või isegi süngetest ja ebamaistest mõisarahulatest ja kirikaedadest.

See raamat toob lugeja ette rea Järvamaa mõisaid nende täies ilus. Mõisate leidmise hõlbustamiseks on need esitatud tähestikulises järjekorras, igaühe juurde on lisatud mõisasüdame koordinaadid. Autor on selguse mõttes lähtunud tänapäevasest haldusjaotusest. Vaadata midagi osaliselt kadunut praeguses kontekstis ei olegi nii lihtne, kui võiks esmapilgul paista. Seetõttu ongi paljud varasemad autorid lähtunud ajaloolisest kihelkondlikust jaotusest. Parema arusaamise huvides on raamatu lõppu lisatud eraldi kihelkondliku jaotuse nimistu. Geograafilises mõttes oleks Järvamaa nüüdseks justkui tervikuna nihkunud lõuna poole. Põlised Põhja-Järvamaa alad Ambla ja Koeru kihelkonnast kuuluvad täna Lääne-Virumaa koosseisu, samas on Põhja-Viljandimaa mõisad Pilistvere kihelkonnast liidetud Järvamaaga.

Selle raamatu autori sulest ilmus 2005. aastal Järvamaa mõisatest lühike kokkuvõte, ent käsitlusi nende kohta on avaldatud nii varem kui ka hiljem. Kõigepealt tuleb esile tõsta René Viljati suurt rolli Järvamaa kohaajaloo tutvustamisel. Ilma tema ajalooliste fotode koguta oleksid meie teadmised omaaegse Järvamaa kohta oluliselt väiksemad. Ka Rainer Alase 2008. aastal ilmunud raamatus „Järvamaa mõisad. Mis kusagil oli ja mis sellest järel on“ on Viljati fotokogu ulatuslikult esindatud. Ants Heina ülevaatliku kokkuvõtte Järvamaa mõisatest leiame koguteose „Järvamaa“ II osast. Kõik need tööd on igaüks omal kombel mõjutanud ka käesoleva teose sisu.

Ehk kõige olulisemat infot mõisate olukorra ja paiknemise kohta on autor ammutanud mõisate inventariseerimise aruannetest, mis on koostatud muinsuskaitseametis, ja Veljo Ranniku mahukatest ülevaadetest. Kogu see info on nii oluline alusmaterjal ja sedavõrd hõlpsasti leitav, et neile dokumentidele viitamisest on loobutud, samuti pole viidatud kinnisturegistrile. Küll aga on viidetena kirjas kommentaarid või osutused põhjalikumatele käsitlustele, mida iga huviline saab soovi korral edasi uurida.

Järvamaa mõisate loos leidub paljugi huvitavat. Autor loodab selle raamatuga lugejale kätte juhatada ehk ka mõne uue teotsa.

Alo Särg
jaanuar 2023

JÄRVAMAA MÕISAD JA MÕISNIKUD

Järvamaa ilusaid ja jõukaid külasid mainis juba Läti Henrik oma Liivimaa kroonikas. „Aga Kareda küla oli tookord väga tore, suur ja rahvarikas...” kirjutab kroonik Peetri ümbruse kohta. Looduslikud olud on asetanud Järvamaa Eesti maakondade hulgas erilisele positsioonile: lainjat, suhteliselt viljakat maad piiravad põhja ja kirde poolt Pandivere kõrgustiku kõrgemad tipud ning edelast ja lõunast Türi voorestik. Alade keskele jääb mitu ulatuslikku soomassiivi. Siit jooksis 13. sajandil ka Taani ja Mõõgavendade ordu mõjusfääri piir. Vastuolud nende kahe jõu vahel olid küllap päris suured, sest 1225. aastal saabus siia Rooma paavsti legaat Modena Wilhelm, kelle ülesanne oli teha ei rohkemat ega vähemat kui luua Järvamaal iseseisev, otse paavstile alluv riik, omalaadne puhver kahe jõu piiril. Nende plaanide kohaselt pidanuksid eestlased säilitama omavalitsuse ja kohtuvõimu. Osapoolte vastuseisu tõttu ei saanud aga mõttest asja. 1238. aastal sõlmiti taanlaste ja Liivimaa ordu vahel leping, mille järgi hakkas Järvamaa kuuluma ordule, tingimusel, et nad ei raja sinna linnuseid ja maa jääb koos Taani hallatava Eesti alaga Tallinna piiskopi diöteesi. Linnuste ehitamise keeld on tõenäoliselt ka põhjus, miks enamik Järvamaa keskaegseid kirikuid ei hakanud ordu ajal kõrgeid torne kandma.

Kõik eelnev oli kaudselt põhjuseks, miks muidu looduslikus mõttes üsna rikkal Järvamaal läks mõisate tekkimine kaunis visalt. Feodaalrent oli suhteliselt väike ja vabatalupoegade arv suurem kui teistes piirkondades. Järvamaa vanimaks mõisaks võib ehk lugeda 1282. aastal ordumõisana rajatud Albut. Ants Heina andmetel leidub praeguse peahoone keldrites veel keskaegseid müüriosi.¹ Tõenäoliselt rajas mõisa Kärkna klooster, kes oli siia 13. sajandil maid hankinud ja veski ehitanud. Ühtlasi on paslik märkida, et tol ajal tähendas mõis eelkõige kindlustatud kohta, kus koguti ümbruskonna talupoegadelt andamit. Enamik andamist maksti viljas, sellest ka veski ehitamise vajadus. Ordul oli Järvamaal ühtekokku kolm ametimõisa: peale eespool nimetatud Albu ka Mäo ja Purdi, kuid viimaste kohta pärinevad kirjalikud allikad alles Vene-Liivimaa sõja ajast. Johann Renneri kroonikas mainitakse Mäod esimest korda 1558. aastal ja Purdit 1560. aastal.² Renneri viited räägivad aga kõnealuste mõisahoonete lõpust: nimelt põletasid venelased need koos Paide alevikuga maani maha.

1 Vt Ants Hein, „*Stenhus'id, arx'id, torne'd*. Eesti mõisaarhitektuuri vanim kihistus“. Tartu, 2016.

2 Tegelikult mainiti Purdit esmakordselt siiski juba 1443. aastal.

Vene-Liivimaa sõja ajaks olid paljud mõisad eksisteerinud juba umbes sajandi või enamgi. Väikeste vahedega olid 15. sajandil rajatud Roosna (esimest korda mainitud 1402), Türi-Alliku (1429), Purdi (1443), Raka (1447), Einmanni (1449), Lehtse (1467) ja Koordi (1483). 16. sajandil lisandusid Jäneda (1510), Tamsalu (1512), Liigvalla (1558) ja Norra (1569). Sõda mõjus mõisate arengule rohkem kui pärssivalt: venelased hävitasid kõik, mis neile ette jäi, olgu talud või mõisad. Hävitustööst hoolimata ootasid helgemad ajad siiski alles ees.

„Vana hea Rootsi aeg“ puhus mõisamajandusele sisse uue hoo. Ometi sündisid need mõisad tõenäoliselt põliste külade lõhkumise ja koormiste äärmusliku suurendamise teel. Kui veel mõni aeg varem oli siinkandis olnud vabasid talupoegi rohkem kui mujal, siis nüüd kadusid vabatalupojad pea täielikult ja asendusid mõisatalupoegadega. Järvamaa meelitas selliseid Rootsi kuningriigi suurkujusid nagu krahv Lennart Torstenson, Bogislaus von Rosen, Hans von Fersen ja teised. Eri aegadel kuulusid neile Järvamaal ja mujal Rootsi kuningriigis aukartust äratavad maavaldused. Aga maid said endale ka tähtsusetumad tegelased, enamasti tasuna Rootsi riigile või armeele osutatud suuremate või väiksemate teenete eest.

Krahv Lennart Torstenson.

Nimekatest omanikest hoolimata jäi mõisate hoonestus siiski suhteliselt tagasihoidlikuks. Uhkemaid häärbereid võis 17. sajandil leida üksnes Albus ja Mäöst. Mõisate reduktsioon, mida 17. sajandi lõpul kuningas Karl XI eestvõttel alustati, andis küll mõisaomanikele väikese tagasilöögi ja mängis järgmisele valitsejale kätte ületamatu trumbi, kuid meile, hilisematele põlvedele, kujutab see endast olulist ajalooallikat. Nimelt koostati reduktsiooni käigus üksikasjalikud mõisate ülevaated. Tõsi küll, reduktsioon puudutas üksnes neid mõisaid, mis olid läänistatud Rootsi võimu ajal, aga enamik just sellised olidki.

Konfliktidest tiinel ajajärgul puhkes Venemaa ja Rootsi vahel Põhjasõda. Kohalikud valitsejad võideti uue võimu poole lubadusega võõrandatud valdused neile tagasi anda. Sõja võitnud keiser Peeter I nii toimiski. Valdavalt aga saadi tagasi ainult maa, sest hooned olid sõjatules maha põlenud. Siiski algas just sel perioodil mõisate kuldajastu. Iga aastaga kasvasid mõisad suuremaks, muutusid jõukamaks ja esinduslikumaks. Eelduse selleks andis 18. sajandil laialt levinud viinaajamine.

Järva kreis 1806. aastal.

Türi paberi- ja puupapivabrik 20. sajandi algul.

Üksteise järel kerkisid Järvamaale tõelised aadliresidentsid. Barokse kuju võtsid 18. sajandi keskel ja lõpus Türi-Alliku, Purdi, Sargvere ja Seidla mõisahooned. Ajaloolise Järvamaa piiridest välja jäänud Kabala mõisa peahoone aga valmis juba varaklassitsistlikus stiilis.

Kui proovida Järvamaa mõisad kasvõi meelevaldsel moel ilu põhjal pingeritta panna, satub tõenäoliselt esimeste hulka Roosna-Alliku juba pea lossi mõõtu varaklassitsistlik peahoone, mis võib tänaseni uhkeldada stukkdekoori ja kunstmarmorist salongidega. Võrdväärset uhked olid samasse ajajärku jäävad Norra ja Rutikvere. Neist esimese tegi ainulaadseks kohalikke allikaid ära kasutatav kaunis park. Loetelule peab lisama ka klassitsistlikud Mäo, Karinu, Kirna ja Aruküla mõisad, mitmed neist küll varaklassitsistlikest hoonetest ümber ehitatutena. Väikest Einmanni mõisakest on mõisaarhitektuuri uurinud ajaloolane Heinz Pirang nimetanud suisa Baltimaade kauneimate proportsioonidega klassitsistlikuks häärberiks. Samal moel huvitav oli ka Palu mõisa pisike peahoone, mis on praegu kahjuks hävinud.

Järvamaa majanduselule mõjus tõelise katalüsaatorina Balti raudtee avamine 1870. aastal. Just see andis tõuke, et 1899. aastal valmis Türi ümbruskonna mõisnike eestvõttel paberi- ja puupapivabrik. Kunagisest Türi-Alliku karjamõisast kasvas kiiresti välja arvestatav töölisasula.

19. sajandil algas juba tõeliste losside ajajärk. Niinimetatud losside hulka kuuluvad Lehtse, aga ka tänini säilinud Väinjärve, Kolu, Laupa ja Jäneda. Kõik need häärberid valmisid siiski mõisate ajastu viimastel aastatel, nii et nende hiilgeaeg jäi kaunis lühikeseks. Mõisatele saabus järsk lõpp 1919. aasta maareformi järel. Osa peahooneid võeti vastsündinud Eesti Vabariigi kasutusele koolimajadena, mõned aga, näiteks Lehtse, lammutati ehitusmaterjaliks.

Uued probleemid tekkisid Eesti Vabariigi taastamise aegu 1990. aastatel. Osa koole suleti või viidi üle uutesse ruumidesse, vanad mõisahooned jäid lagunema. Siiski on neist mõned nüüdseks leidnud uued omanikud ja löövad tasapisi taas õitsele.

MÕISATE ÜLEVAATED

Ageri (*Aggers, varem Hagers*)

59°05'22"N : 25°43'30"E

Karjamõis: Lamba

AJALUGU

Ageri küla ja mõisa on esimest korda mainitud 1553. aastal, kui Robrecht Fricks pantis mõisa koos Arwe küla ja veskiga 11 000 marga eest kaheteistkümneks aastaks Christoph Mellinile. 1598. aastal loovutas Christoph Mellin pandiõiguse Moritz Wrangellile, kes aga 1619. aastal andis pandi 1400 taalri eest edasi oma onule Georg Albedyllile (Albediel). 1639. aastal kinnitas kuninganna Kristiina Ageri mõisa kuulumist Georgi lesele Elisabethile, kaks aastat hiljem kinnistati mõis talle päriks. 1651. aastal pärandus mõis tema pojale Georg Albedyllile. 1696. aastal mõis riigistati ja oli seejärel pandina eri omanike käes, pärast 1726. aastat tagastati aga endistele omanikele.

1728. aastal müüs leitnant Georg von Albedyll mõisa 2400 riigitaalri eest oma vendade ja teiste sugulaste nõusolekul Harju-Jaani koguduse pastorile Heinrich Christoph Wredele, kellelt 1764. aastal päris mõisa tema lesk Anna Elisabeth Meyer. 1766. aastal läks Ageri edasi tema tütre Anna Luise mehele, Tallinna raehärrale Carl Johann Schonertile, kes aga samal aastal suri ja mõisa oma pojale Carl Johann Schonertile jättis. 1784. aastast kuulus Ageri pärandusena tema lesele Helenale ja alates 1802. aastast nende tütrele Juliane Wilhelmine von Baggehuwudtile. 1835. aastal päris Juliane Wilhelmine surma järel mõisa tema poeg, haagikohtunik Ferdinand von Baggehuwudt. 1858. aastal on Ageri omanikuks kinnitatud polkovnik Alexander von Fassi lesk Natalie Juliane Helene (sündinud

Ageri mõisa maad 1852. aastal. EAA

Ageri mõisa asendiplaan.

*Natalie Juliane Helene von Fass
(1801–1881). EAA*

*Alexei Wilhelm von Baggehufwudt
(1821–1886). EAA*

Ageri mõisa ait 20. sajandi keskel. MKAA

Baggehufwudt). 1872. aastal loovutas viimane mõisa oma onupojale Alexei Wilhelm von Baggehufwudtile, aasta hiljem andis too mõisa omakorda edasi oma pojale Karl Viktor von Baggehufwudtile, kes aga 1875. aastal suri, misjärel omanikuks sai jälle tema isa. 1879. aastal ostis Ageri 58 260 hõberubla eest Otto Köhler. Kaheksa aastat hiljem päris mõisa tema lesk Olga koos viie lapsega. 1899. aastal ostis mõisa omakorda 50 000 rubla eest Georg Walter von Schilling. Peale Ageri kuulusid Schillingile ka Ahula, Kuksema, Pähu, Ammuta, Seidla ja Orgmetsa. 1902. aastal pärandus Ageri tema üheksale pojale ja tütrele. 1907. aastal sai ainuomanikuks Hans Julius von Schilling, kellele kuulusid lisaks Seidla ja Ahula mõis.

MÕISAKOMPLEKS

Mõisa peamaja oli tõenäoliselt suhteliselt pikk puithoone, mis hävis arvatavasti juba 19.–20. sajandi vahetusel. Säilinud on keldrivaremed. Kõrvalhooned on valdavalt hävinud või oluliselt ümber ehitatud.

Ahula (*Affel*)

59°06'51"N : 25°43'46"E

AJALUGU

Ahula mõis rajati 1615. aastal. Mõis kuulus küll Rootsi kroonile, kuid oli palgavõla katteks antud Otto Bergi valdusse. Kaks aastat hiljem kinnitas kuningas Gustav II Adolf Ahula mõisa eluaegse pandi Heinrich Howenile (Hoffwen) ja tema naisele Agnethale. 1623. aastal müüs Heinrich Howen Ahula pandiõiguse 1800 taalri eest oma väimehele, tütar Margaretha mehele Jürgen Grünewaldtile. Kui Heinrich Howen 1629. aastal suri, ei tunnistanud kuningas Gustav II Adolf nende kokkulepet ning kinnistas mõisa Adam Schrapferile. Schrapfer suri aga juba järgmisel aastal ning mõis läks tema lese Anna kätte. Alles Anna surma järel 1646. aastal kinnistas kuninganna Kristiina Ahula uuesti Jürgen Grünewaldtile. Kui Jürgen 1659. aastal suri, pärandus mõis tema lesele Margarethale ning siirdus 1680. aastal pärandi jaotamise käigus haagikohtunik Reinhold von Grünewaldti omandusse.

1688. aastal tagastati mõis reduktsiooni käigus riigile, kuid rentnikuks jäi Reinhold von Grünewaldti poeg Wolter Reinhold von Grünewaldt. 1722. aastal on pandi valdajana märgitud tema tütre Gerdruta Elisabethi meest Berend von Tolli. 1737. aastal oli omanikuks Georg Bernhard von Grünewaldt, 1750. aastal päris

Ahula mõisa maad 1885. aastal. EAA

Ahula mõisa asendiplaan.

mõisa tema lesk Elisabeth Helene. 1768. aastal oli Ahula Georg Bernhardi venna Johann Adam von Grünewaltdi käes, kellele kuulus ka Esna mõis. Johann Adam von Grünewaldt suri 1792. aastal, mõisa päris lesk Katharina Elisabeth. 1816. aastal pärisid Ahula tema lapsed, kellega sõlmitud kokkuleppe kohaselt siirdus mõis Katharina Elisabethi õemehele krahv Georg Moritz O'Rourke'ile, kes kohustus pärijatele maksma 1000 hõberubla. 1820. aastal päris mõisa omakorda Cornelius O'Rourke. 1835. aastal pantis ta mõisa kolmeks aastaks Paul Andreas von Dehnile Selikülast ning 1842. aastal loovutas too pandiõiguse oma naisele. 1842. aastal muudeti leping ostu-müügilepinguks.

Ahula mõisa moonakamaja 20. sajandi keskel. MKAA

*Natalie von Grünewaldt
(1831–1906). EAA*

*Moritz Georg Conrad
von Grünewaldt (1825–1868). EAA*

1857. aastal pantis Juliane Helene von Dehn Ahula 54 000 hõberubla eest Moritz Georg Conrad von Grünewaldtile.

Riiginõunik Johann Christoph Engelbrecht von Grünewaldti pojana sai Moritz Georg Conrad hea hariduse, õppides Võrus Krümmeri koolis ja Tallinna toomkoolis. Juristihariduse omandas ta Tartu ülikoolis, teenis seejärel husaarirügemendis feldmarssal Josef Radetzky juures ja osales Ungari sündmustes. Hiljem juhtis ta Minski kubermangu finantsasju. 1856. aastal abiellus Moritz Georg Conrad Tallinnas kindralkuberner Carl Magnus von der Pahleni tütre Natalie von der Pahleniga, perekonda sündis kaks poega ja kaks tütart.

Moritz Georg Conrad von Grünewaldt suri 1868. aastal. Pärijad müüsid mõisa veel samal aastal 111 201 rubla eest parun Georg Walter von Schillingile. Viimane suri 1902. aastal ning kõigi tema mõisate pärijateks jäid tema lapsed. 1904. aastal sai nende kokkuleppel Ahula ja Seidla mõisad endale Hans Julius von Schilling. Tema oli ka Ahula mõisa viimane omanik.

MÕISAKOMPLEKS

Enamik Ahula mõisa hoonetest on ümber ehitatud. Algsel kujul on säilinud sammastele toetuv aidahoone, tugevasti on muudetud valitsejamaja. Kompleksi terviklikkuse on lõhkunud mõisasüdamesse rajatud kolhoosikeskus.

Albu (*Alp, Alpie*)

59°09'12"N : 25°39'33"E

Karjamõisad: Sugalepa (*Julianenberg*), Aniste

AJALUGU

Esimesed teated Alpie nimelisest mõisast pärinevad juba 1282. aastast. Kuni 16. sajandi keskpaigani oli Albu mõis koos oma kahe veski ja sinna juurde kuuluvate küladega Saksa ordu Järva foogtkonna omanduses. Mõisal oli 1585. aastal viis vakust: Albu, Seidla, Linnopäh, Reinevere (Reinofer) ja Kerrafer. 1614. aastal läänistas kuningas Gustav II Adolf tühja Albu mõisa oma sõjakomissarile Adam Christiansson Schrapferile, 1615. aastal kinnistati Albu koos Reinevere vakusega talle päriks. Schrapfer suri 1630. aastal ja mõis pärandus tema lesele Annale ning läks 1646. aastal edasi nende pojale Adam Johann Schrapferile. 1655. aastal päris alaealine Adam Bernhard Schrapfer oma isalt Albu, Seidla, Harku, Vesneri ja Luunja mõisa. Kuni tema täisealiseks saamiseni 1668. aastal valdas mõisaid eestkostjana maanõunik Magnus von Nieroth. Adam Bernhard Schrapfer suri 1675. aastal pärijateta ning tema abikaasa, Magnus von Nierothi tütre Christina Elisabethi kaudu läks mõis Nierothide suguvõsa kätte.

1717. aastal loodi siin Albu vaeslastekool, mida on nimetatud ka rüütlikooliks. Kool paiknes mõisa ruumides ja tegutses oma kümme aastat.

1738. aastal müüsid Nierothid Albu mõisa 18 000 riigitaalri eest kapten Detloff Gustav von Wrangellile. 1742. aastal müüs kapten Albu mõisa ning sellest eraldatud Kaalepi ja Kukevere krahv Gustav Otto Douglasele.

Krahv Douglase näol oli tegemist vägagi värvika mehega. Šoti päritolu aadlikuna osales ta nooruses rootslaste poolt Poltava lahingus, langes vangi ja läks üle vastaspoolele. Venemaal tegi ta silmapaistvat sõjalist karjääri, jõudes 1737. aastal *général en chef* i auastmeni, 1738–1740 oli koguni Eestimaa kuberner. Tallinnas

Albu mõisa maad 1693. aastal. EAA

Albu mõisa asendiplaan.

Albu mõisa peahoone 1911. aastal.

Peahoone esifassaad.

Toompeal kandis praegune Piiskopi tänav tema auks Douglasstraße nime. Rahvasuus mäletatakse Douglast kui väga julma mõisahärrat. 1715. aastal abiellus Gustav Otto Douglas Eestimaa kindral-kubernereri Wolmar Anton von Schlippenbachi tütre Helena von Schlippenbachiga. Abielust sündisid tütre Juliana Katharina ja Helena Elisabeth ning pojad Woldemar Gustav ja Robert Wilhelm. 1771. aastal krahv Gustav Otto Douglas suri ning maeti Tallinna toomkirikusse. Mõisad päris tema noorem poeg Robert Wilhelm Douglas, kuna vanem poeg Woldemar Gustav oli surnud juba 1754. aastal. Krahv Robert Wilhelm Douglasel oli abielust Juliana Margaretha von Knorringiga neli poega ja kuus tütar.

Ooberstleitnant Robert Wilhelm Douglas suri 1778. aastal ja maeti Järva-Madise kirikaeda püstitatud kabelisse. Mõisate jagamiseks võtsid tema kolm elusolevat poega loosi. Majori auastmes krahv Peter Douglas sai endale Kaalepi mõisa. Albu läks krahv Friedrich Anton Douglasele, kuid ta vahetas selle vend Robert Archibald Alexanderiga Kukevere mõisa vastu.

Robert Archibald Alexander Douglas oli tegev eelkõige rüütelkonna liinis, tõustes 1798. aastal kreisimarssaliks. 1778. aastal oli ta abiellunud Sophie Eleonora von Mohrenschildtiga ning 1781. aastal sündis neil tütar Juliana Eleonora, kes 1798. aastal abiellus krahv Alexander Igelströmiga. Viimane võttis osa 1812. aasta sõjakäigust ja jõudis kindralmajori aukraadini.

1818. aastal Robert Archibald Alexander Douglas suri ning Albu pärandus tema tütrele ja väimehele. 1833. aastal suri krahvinna Juliana Eleonora Igelström ja Albu mõisa koos meriinolammaste karjaga päris tütar Irene Marie. Mõisa väärtuseks hinnati tookord 175 572 hõberubla. 1849. aastal abiellus Irene Marie Robert von Tolliga Kukruselt. Krahv Alexander Igelström suri 1855. aastal Tallinnas ja maeti Järva-Madise kirikaeda abikaasa kõrvale kabelisse. 1859. aastal pantis Irene Marie von Toll mõisa kolmeks aastaks 250 000 hõberubla eest maanõunik Alexander Peter Ernst von Lilienfeldtile. Kolm aastat hiljem muudeti pandileping ostulepinguks.

Alexander Peter Ernst von Lilienfeldt oli mitmekülgne mees. Teeninud ohvitserina Krimmi sõja ajal Helsingi garnisonis, asus ta hiljem sama energiliselt tegelema ümbruskonna ühiskondlike ametitega, olles kreisikohtunik, meeskohtunik, kreisisaadik ja 1881–1894 maanõunik. Teada on tema head suhted kohaliku rahvaga. Neist annavad tunnistust ühisfotod mõisatrepil koos valla ärksama rahvaga. Lilienfeldt on kirjutatud sisse ka A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I köitesse, kus heatahtlik mõisahärra annab Vargamäe Andresele mõisa aiast tasuta õunapuuistikuid oma talu viljapuuaija rajamiseks.

*Krahv Gustav Otto Douglas
(1687–1771). ERM*

*Alexander Peter Ernst von Lilienfeldt
(1831–1909). EAA*

*Josephine Sophie Elisabeth von Lilienfeldt
(1843–?).*

1866. aastal abiellus Alexander Peter Ernst von Lilienfeldt Tarvastust pärit Josephine Sophie Elisabeth von Mensenkampffiga. Perre sündisid tütred Helene Jeanette Elisabeth ja Gerta Madeleine Luise ning pojad Walter Heinrich Karl ja Karl Magnus. Ajad ei olnud siiski alati õnnelikud. Vanuselt teine laps Walter Heinrich Karl suri 1868. aastal ühe kuu vanusena. 1884. aastal nõudis suur difteeriapuhang teiste hulgas perekonna vanima tütre, 17-aastase Helene Jeanette Elisabethi elu. Tütred jaoks rajati mõisasüdame lähedale mäekünkale rahula, mille tagumisse serva püstitati uusgooti mõjutusi kandev torniga kabel.

1901. aastal kinkis Alexander Peter Ernst von Lilienfeldt mõisa oma teisele tütrele Gerta Madeleine Luise von Wrangellile, asudes ise elama Saksamaale. Rahvasuus räägitakse, et tinakirstus viidi kaasa ka lahkunud mõisapreili põrm.

1912. aastal ostis Albu mõisa 172 000 rubla eest ära Jacques Richard Alexander von Harpe. Koos abikaasa Helenega olid nad mõisa viimased võõrandamiseelsed omanikud. 1919. aastast hakkas peahoones tegutsema kohalik kool. Albu põhikool töötab hoones tänini.

MÕISAKOMPLEKS

Albu mõisa ühekorruseline kõrgel soklil paiknev peahoone pärineb põhiosas 18. sajandist. Hoone kehandis on jälgi ka varasematest ehitistest, võimalik et isegi keskaegsest kindlustatud rüütlielamust. Suuremate liigendusteta hoonet katab kõrge kelpkatus. Peaust rõhutab kolme akna laiune kolmnurkviiluga pealeehitis. 1888. aastal lisati peaukse ette historitsistlik klaasitud veranda, mida alguses kattis madala kaldega viilkatus. Peale viimast restaureerimist 1990. aastatel asendati

Albu valla inimesed mõisa trepil. Keskel von Lilienfeldtide abielupaar. Nende ees seisavad tütreid: isa ees noorem tütar Gerta Madeleine Luise ja ema ees vanem tütar Helene Jeanette Elisabeth. EAA

katus väikese rõduga. Veranda ees paikneb massiivne rinnatisega trepp. Peahoone tagafassaadile liituvad väheldased tiibhooned. Siseruumides tulid restaureerimise käigus krohvi alt nähtavale baroksed ja rokokoomaalingud ning plafoonmaalid. Võimalik, et need pärinevad koguni Põhjasõja-eelsest ajast. Maalingute poolest on hoone meie mõisate hulgas ainulaadne.

Väheldane mõisapark paikneb kõrgemal platool asuva peahoone ümber. Parki piirab Ambla jõgi, mille ületamiseks ehitatud kahe lameda kaarega paekivisild on tänaseni säilinud. Peahoone ja jõe vahel asus pargi regulaarne osa, mis oli kujundatud geomeetrilise teedevõrgu, ilupuude ja tehisküngastega. Teede koondumiskohal asus väike ümmargune tiik. Pargi seda osa piiras kahest küljest jõega ühendatud kanal. Peahoone esise väljaku taga asus samuti regulaarse teedevõrguga viljapuuaiad. Pargi vabakujunduslik osa jääb peahoone ja maantee vahele.

Peahoone kõrval paikneb lihtne viilkatusega ait. Teised hooned on hävinud või tundmatuseni ümber ehitatud. Nii on valitsejamajast saanud ilmetu kahekorruseline administratiivhoone. Pargi läheduses paikneb nn Kukuenoosi rehi, mis

on ajalukku läinud Albu 1861. aasta veresauna kohana: siin karistati seaduse vastu eksinud talupoegi.

RAHULA

Umbes kilomeetri kaugusel künkal asub mõisa rahula. Künkast endast, millel kõrgub uusgooti stiilis torniga kabelivare, on praeguseks enamik kruusakarjääri alla kadunud. Kabelis peeti pühapäeviti mõisarahvale teenistusi. Kalmistut piirab maakividest aed, mille peal olevat varem olnud raudtara. Kalmistul olid teerajad ja kaunid lillepeenrad. Teadaolevalt on siia maetud Helene Jeanette Elisabeth von Lilienfeldt, kes suri 1884. aasta 25. detsembril 17-aastaselt difteeriasse. Matus ning kalmistu ja kabeli sisseõnnistamine toimusid sama aasta 31. detsembril. Kohalikke jumalateenistusi olevat siin peetud veel 1920. aastatelgi. Järva-Madise kalmistul asub Douglaste kabel, mille krüpti on sängitatud üheksa Douglase ja Igelströmi suguvõsa liiget.

Ambla kirikumõis (*Pastorat Ampel*)

59°11'27"N : 25°50'19"E

AJALUGU

Ehituslooliselt on Ambla kirik vanim säilinud pühakoda Järvamaal. Tõenäoliselt alustati selle püstitamist varsti pärast piirkonna orduvõimu alla minekut ehk 1240.–1250. aastate paiku. Ehitis ise valmis mitmes järgus ja on paljuski erakordne. Kunstiajaloolase Kersti Markuse kinnitusel võib siinses arhitektuuris märgata Gotlandi mõjutusi. Tõesti aimub Ambla kiriku interjööri selgeid paralleele sealsete Lau ja Dalhemi kirikutega.³ Erandlikult on Ambla kiriku hoonel kolm portaali, tõi küll, lõunaküljel paiknev on tänaseks kinni müüritud. Ainulaadsed on kaks tõenäoliselt tsistertslaste mõjutusi kandvat roosakent, üks läänefassaadil ja teine

3 Vt Markus, Kersti (1998). Die „Gotlandisierung“ der Landschaft Jerwen in Estland. Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD (167–178). Visby: Gotland Centre for Baltic Studies (Acta Visbyensia; XI). Markus, Kersti (1995). Gotland ja Eesti? 13. sajandi kunstikontaktide uurimise võimalustest. *Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo* (43–56). [Tallinn]: Eesti Muinsuskaitse Selts.

Ambla pastoraadi maad 1843. aastal. Kaardile on kantud ka kiriku ees asuvad mõisa kõrtsid. EAA

Ambla pastoraadi asendiplaan.

kooriruumi lõunaküljel. Küllap on siin tegemist ka Järvamaa esimeste roosakendega. Omapära lisab sihvakas torn, mis läänefassaadist ei eendu.

Arhitektuursete detailide poolest on kirikuhoone suhteliselt tagasihoidlik. Kõrged võlvid toetuvad saledatele ümarsammastele. Väga lihtsa, võib öelda isegi primitiivse ornamendiga on kaunistatud sammaste kapiteelid. Ühel neist on taimornamentide vahel kujutatud inimest, kes hoiab ülestõstetud sõrmede vahel ümmargust eset. On pakutud, et see on kiriku ümberehituse tellija, kes hoiab käes ohvrimünti Jumalale.

1516. aastal asutati ordumeister Wolter von Plettenbergi käsul kiriku juurde kirikumõis. Tõenäoliselt purustati kogu kirikumõisa hoonestus Liivimaa sõjas.

Vaade Ambla kirikumõisale ja kirikule enne 1857. aasta suurt põlengut. EAA

*Ambla pastoraadi
leerimaja 20. sajandi
keskel. MKAA*

*Pastoraadi
peahoone.*

Kirik küll säilis, kuid selle sisustus hävis. Arvatavasti pärinevad nii praegune kantsel kui ka altar, samuti osa pingistikust 17. sajandist. Altarimaali „Püha õhtusöömaaeg“ kinkis kirikule Roosna mõisaomanik parun Rosen 17. sajandi lõpul. 1849. aastal valmis uus altarishein, mida kaunistab Karl Sigismund Waltheri maal „Kolgata“. Maali valvavad inglikujud. 1857. aastal puhkes kirikumõisa karjaaias tulekahju. Maha põlesid kõik kõrvalhooned, süttisid ka kiriku katus ja tornikiiver. Juba aasta hiljem olid katus ja torn aga taastatud. Ehitustöid juhtis mujalgi Järvamaa pühakodade juures tegutsenud Johann Gottfried Mühlhausen.

Kiriku krüptis on puhkepaiga leidnud hulk kohalikke aadlikke. Pärast kirikusse matmise keelu kehtestamist hakati aadlikke sängitama kiriku vahetusse lähedusse. Otse lääneportaali ees asub Lehtse Hoyningen-Huenede rahula. Kiriku juurest on leitud ka Järvamaal haruldane trapetsiaalne hauaplaat. 14. sajandist pärit plaadil kujutatakse ristimotiivi, tagaküljel on jälgi maalingutest.

Aadlike matuseplatsid Ambla kirikaiaas.

Ambla kirikuõpetajaid:

1695–1710	Joachim Salemann
1728–1742	Johann Christoph Schwabe
1742–1769	Georg Christoph Fuhrmann
1769–1799	Anton Heinrich Lücke
1799–1813	Benedict Witte
1813–1829	Paul August Ferdinand Glanström
1834–1877	Alexander Leopold Paulsen
1877–1897	Georg Martin Knüpffer
1891–1931	Johannes Theodor Willberg

MÕISAKOMPLEKS

Kirikumõisa kompleks kujunes välja 19. sajandi lõpuks. Praeguseni säilinud klassitsistlik peahoone on pärit 1877. aastast. Veidi vanem on 1849. aastast pärinev leerimaja. Kirikumõisa hooned valmisid koguduseõpetaja Alexander Leopold Paulseni ajal. Paulsen oli tegev ka kultuurivaldkonnas: tema oli mees, kes viis Ambla laulukoori Eesti esimesele üldlaulupeole.

Kirikumõisa peahoonet katab viilkatus. Esifassaadi ilmestab kinnine puitveranda. Üldjoontes on peahoone säilitanud ajaloolise välimuse, kuid sisekujundust on tugevasti muudetud. Peahoone taga vasakul on puidust leerimaja, mis on läbinud olulise uuenduskuuri. Peahoone ees asetsenud paralleelsed tallid on säilinud väheste varemtena. Varemteis on ka peahoonest paremal paiknenud ait.

Alexander Leopold Paulsen (1804–1877). EAA

Anna kirikumõis

(*Pastorat Annen*)

59°00'09"N : 25°35'41"E

AJALUGU

Anna kihelkond moodustati Järvamaa kihelkondadest kõige hiljem, alles 17. sajandil. Juriidiliselt kuuluski see suurema osa oma eksisteerimise ajast kokku Paide kihelkonnaga. 1650. aastal ehitas Purdi mõisa tollane omanik Hans von Burt praeguse kivikiriku asukohta puidust kabeli, mis pühitseti pühale Annale. Rahva-

suus kandis see siiski Purdi kabeli nime. 1684. aastal asus ametisse esimene kirikuõpetaja Erasmus Pegau. Alates 1738. aastast oli Anna ja Paide kihelkonnal ühine õpetaja. 1776. aastal hakati vana kabeli ette ehitama uut kivist kirikut, suuresti Purdi mõisnike rahalise toel valminud hilisbarokne kirikuhoone pühitseti sisse neli aastat hiljem. 1852. aastal tehti kirikus

*Anna kirikumõisa maad 1877. aastal.
Paremalt all Purdi mõisa rahula. EAA*

Vaade Anna kirikule 19. sajandi algul. Carl Buddeuse joonistus. EAA